

Vrijdag 24/2 13h00-14h00 - BWO PEGA

- 1) Eerste impressie rapport van de parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen
- 2) Communicatie over het rapport
- 3) Vervolg proces

Deelnemers:

- MP [REDACTED]
  - MKE ipv MinFIN [REDACTED] FIN
  - MinVRO ipv MinBZ [REDACTED] BZ
  - MAPP + [REDACTED] SZW
  - MEZK + [REDACTED] EZK
  - DIGITAAL> Stas Vijlbrief [REDACTED] /EZK
- [REDACTED]
- [REDACTED]

TER ADVISERING

Aan de Staatssecretaris Mijnbouw

Programma DG Groningen en
Ondergrond
Directie Schadeherstel en
Gaswinning Groningen

Auteur

Datum
23 februari 2023

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26478644

nota

voorbereiding BWO 24 februari 13.00 uur

Kopie aan

Bijlage(n)
1

Parafenroute

[Redacted signature line]

[Redacted signature line]

Aanleiding

Op 24 februari heeft u direct na de presentatie van het rapport van het PEGA-rapport een BWO (aanvang 13.00 uur). Bij dit BWO zijn MP Rutte, vicepremier Schouten, MKE Jetten (namens vicepremier Kaag), MVRO De Jonge (namens vicepremier Hoekstra) en MEZK Adriaansens aanwezig.

Advies

U kunt kennis nemen van deze nota.

Bespreekpunten

- In het BWO geeft u een eerste reactie op de inhoud van het rapport
- Vervolgens worden de woordvoeringslijnen besproken (onderdeel A/B/C).
- Tot slot geeft u inzicht in het verdere proces voor de uitwerking van een kabinetsreactie (onderdeel D).

A. Over het rapport

- PM Samenvatting belangrijkste conclusies en aanbevelingen rapport.
- PM Interview/speech voorzitter PEGA (Van der Lee).
- U kunt aangeven dat u de aanbevelingen en conclusies snel nader gaat bestuderen. Daarbij brengt u in kaart de raakvlakken met onderwerpen die andere departementen betreffen; in gezamenlijkheid worden de financiële, juridische en uitvoeringstechnische consequenties van de aanbevelingen bekeken.

Ontvangen BBR

B. Uw inhoudelijke reactie

- U kunt aangeven de stevige conclusies en aanbevelingen uit het rapport van de enquêtecommissie in snelle eerste lezing te herkennen. Het rapport commissie geeft een heel pijnlijk beeld van hoe er jarenlang door de overheid en de oliemaatschappijen met Groningers is omgegaan. Deze sluiten aan bij uw eigen waarnemingen in het afgelopen jaar.
- U kunt melden dat u in reactie op het rapport zult aangeven het belangrijk te vinden om naast de mensen in Groningen te staan. Zij hebben de afgelopen decennia onterecht de lasten van de gaswinning gedragen, en de overheid heeft te vaak niet naast, maar tegenover hen gestaan.
- U kunt aangeven het afgelopen jaar maandelijks spreekuur te hebben gehouden met bewoners. U wilt daarmee doorgaan. U hebt de presentatie van het rapport van de commissie Van der Lee samen met de maatschappelijke organisaties bijgewoond en spreekt maandag 27 februari opnieuw met een grote groep bewoners die afgelopen jaar bij u op gesprek zijn geweest.
- U kunt benadrukken dat u in uw reactie ruimte wil bieden aan de erkenning van het leed dat door de gaswinning en aardbevingsproblematiek is veroorzaakt. Voor u zijn 5 elementen van belang:
  - Zo snel mogelijk stoppen met gaswinnen. Het gasveld moet dicht. De veiligheid van burgers staat altijd bovenaan.
  - De weeffouten in het gasgebouw en de rol van de toezichthouder. Wat kunnen we leren van de lessen

uit Groningen voor de rest van de mijnbouw in Nederland, nu en in de toekomst.

- o Het schadeherstel en de versterking meer bewonersvriendelijk maken. Dat betekent: minder juridisch en minder technocratisch. Meer ontzorgend en met oog voor de menselijke maat.
  - o Werken aan sociaal herstel: herstel van de sociale gevolgen, en de gezondheidseffecten van de bevingen en de afhandeling van de gevolgen.
  - o Investeren in verduurzaming in de regio.
  - o Investeren in toekomstperspectief en economische ontwikkeling in de regio.
- In aanloop naar het rapport is -naast interdepartementaal- ook met de stakeholders gesproken (waaronder de maatschappelijke organisaties (GGB en GBB), SodM, ACVG en de GGD en een vertegenwoordiging van de regio (provincie en aardbevingsgemeenten) over de wensen en verwachtingen die daar leven ten aanzien van de kabinetsreactie.
  - De regionale bestuurders (vertegenwoordigd door de burgemeester van Groningen, Koen Schuiling, de commissaris van de Koning, René Paas, en de voorzitter van het Nationaal Programma Groningen, Johan Remkes) beleggen een persconferentie op maandag 27 februari in Den Haag waarin zij een reactie op het rapport geven. Daarbij zullen zij ook hun inhoudelijke wensen delen.

C. Reactie MP en overige BWP

- De voorgestelde woordvoeringslijnen staan opgenomen in de bijlage.
- U kunt de MP en overige BWP voorstellen om namens het kabinet op de impact van de aardbevingsschade op het dagelijks leven van de mensen in Groningen te onderstrepen. Hoewel de gaswinning in Groningen dit jaar of anders volgend jaar stopt, vinden er nog steeds veel bevingen plaats met steeds opnieuw veel schade aan woningen en bedrijven.
- De MP en overige BWP kunnen aangeven dat ze het rapport gaan bestuderen en het Kabinet zich in de tussentijd blijft inzetten voor de veiligheid van de Groningers.

D. Verdere proces

- Het streven is om de kabinetsreactie PEGA te laten meelopen in de voorjaarsnotabesluitvorming, en daarmee in de MR van 21 april zal voorliggen (*laatste MR voor meireces*). Op 7 maart is een vervolg bewindsliedenoverleg (samenstelling nog te bepalen) gepland om het proces naar 21 april te bespreken en inhoudelijk door te spreken over de implicaties van de aanbevelingen van de commissie.
- In de MR van 10 maart wordt het voltallige kabinet door u bijgepraat en op 17 of 24 maart zal een verzoek om een mandaat worden neergelegd.
- De griffie van de Kamer heeft aangegeven het gebruikelijke proces te willen volgen na oplevering van een rapport van een enquêtemissie.

- Op dinsdag 7 maart bespreekt de Kamer in procedurevergadering de planning waarbij allereerst een debat zal plaatsvinden tussen de Kamer en de commissie. Verwachting is dat dit debat voor Pasen/begin april plaatsvindt.
- Hierna volgt vermoedelijk een motie waarin het Kabinet wordt gevraagd om een schriftelijke kabinetsreactie. Na publicatie van deze kabinetsreactie volgt een schriftelijke vragenronde, en daarna een debat met de bewindspersonen.
- Er is een mogelijkheid dat de Kamer naar aanleiding van het rapport aanstuurt op een spoeddebat. In dat geval verandert de planning en is het voorstel dat het kabinet met een eerste korte schriftelijke reactie komt voorafgaand aan dat debat. U streeft ernaar deze in de MR voor te leggen.

Bijlage 1 Woordvoeringslijnen overige BWP

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26478644

Planning kabinetsreactie PEGA

Wanneer	Wat
Maandag 20 februari	Interdepartementaal DG-overleg
<u>Vrijdag 24 februari</u>	De parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen presenteert haar eindrapport om 12.00 uur in het Groningse Zeerijp.
	Bewindslidenoverleg over PEGA-rapport met MP en VP's (BPO)
Maandag 27 februari, 12.30 uur	Interdepartementaal DG-overleg over kabinetsreactie PEGA aan de hand van een analyse van de aanbevelingen en conclusies uit het rapport met appreciatie van de beleidsmatige, financiële en uitvoeringstechnische consequenties.
Maandag 27 februari – Dinsdag 28 februari	Bezoek SMB aan Provincie Groningen: gesprekken met bewoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties en aardbevingscoaches die SMB het afgelopen jaar heeft bezocht. Maandagavond: bewonersavond in Loppersum
Dinsdag 7 maart	Bewindslidenoverleg over PEGA-rapport
Begin maart	De griffie van vaste Kamercommissie EZK heeft aangegeven de gebruikelijke procedure te willen volgen na verschijning van het eindrapport. Dat wil zeggen: <ul style="list-style-type: none"> - (1) een schriftelijke vragenronde van de Kamer met de commissie - (2) een debat tussen de Kamer en de enquêtecommissie waarbij een motie wordt aangenomen die het kabinet formeel oproept om met een inhoudelijke reactie op het rapport te komen.
Donderdag 9 maart	Interdepartementaal medewerkersoverleg
Dinsdag 14 maart	Interdepartementaal DG-overleg kabinetsreactie PEGA
Dinsdag 21 maart	ACKE – bespreken concept kabinetsreactie
Woensdag 29 maart	Interdepartementaal medewerkersoverleg kabinetsreactie PEGA
Maandag 3 april	Interdepartementaal DG-overleg kabinetsreactie PEGA
Dinsdag 4 april	MCKE – bespreken concept kabinetsreactie
Donderdag 6 april	Laatste MR voor Pasen
Vrijdag 21 april	MR Besluitvormingsmemorandum (BVM) + Kabinetsreactie PEGA
	Kabinetsreactie (via MCKE en MR). (Voorlopige datum)
	N.B.: De kabinetsreactie volgt nadat de Kamer met de parlementaire enquêtecommissie in debat is geweest.
mei/juni	Kamer gaat in debat met kabinetsleden over eindrapport en kabinetsreactie

N.B: Op 15 maart 2023 vinden de Provinciale Statenverkiezingen plaats.

TER ADVISERING

Aan de Minister van Economische Zaken en Klimaat
Aan de Staatssecretaris Mijnbouw

Programma DG Groningen en
Ondergrond
Directie Schadeherstel en
Gaswinning Groningen

Auteur

Datum
3 maart 2023

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

nota

Voorbereiding BWO PEGA 7 maart

Kopie aan

Parafenroute

Bijlage(n)
Bijlage 1: Spreeklijn SMB
Bijlage 2: Spreeklijn MEZK
Bijlage 3: Planning
kabinetsreactie
Bijlage 4: Samenvatting persoc
regiobestuurders
Bijlage 5: Conclusies en
aanbevelingen

Aanleiding

Op 7 maart neemt u beiden deel aan een BWO over de kabinetsreactie op het rapport van de parlementaire enquête Groningen. Bij dit BWO zijn MP Rutte en vicepremiers Kaag, Hoekstra en Schouten aanwezig. SMB wordt ambtelijk ondersteund door [REDACTED], MEZK wordt ambtelijk ondersteund door [REDACTED]. Maandag 6 maart (14.00 uur) heeft u (SMB) een ambtelijke bijpraat over de implicaties van het rapport. Dinsdag 7 maart (10.10 uur) heeft u (MEZK) een ambtelijke bijpraat om dit BWO voor te bespreken.

Advies

U kunt kennis nemen van deze nota.

Agendapunten

1. Observaties tot nu toe
2. Proces naar kabinetsreactie
3. Communicatie

Annotatie

1. Observaties tot nu toe

- U (MEZK) kunt de ernst van de bevindingen in het rapport onderstrepen. Het rapport laat zien dat door ongekend systeemfalen, de mensen in het gaswinningsgebied onnodig en onevenredig hebben geleden onder aardbevingen, schades en onzekerheid over hun veiligheid. Hier komt bij de procedurele last van de wijze waarop het schadeherstel en de versterking zijn georganiseerd en de emotionele last van een overheid die te vaak niet naast, maar tegenover hen leek te staan.
- De belangen van omwonenden hebben onvoldoende aandacht gekregen, waardoor te laat is geacteerd op de signalen van kritische wetenschappers,

Ontvangen BBR

toezichthouders en omwonenden over de keerzijden en risico's van de gaswinning.

- U (MEZK) kunt aangeven dat het rapport harde conclusies bevat over zowel EZK als het functioneren van de Rijksoverheid in brede zin. Zeker bij de medewerkers en oud-medewerkers die aan dit dossier werken en hebben gewerkt komt dat binnen.
- U (MEZK) kunt daarbij aangeven Het is voor de overheid in den brede en EZK in het bijzonder van belang is om grondig te reflecteren op het eigen handelen. Het rapport biedt bruikbare lessen voor de toekomst.
- U (SMB) kunt aangeven dat Groningers al die tijd gelijk hebben gehad. Over de aardbevingen, over de schade, over het versterken van hun huizen, maar ook over de eindeloze procedures waar bewoners in zitten zonder zicht op een oplossing. Mensen voelen zich geplet door de overheid, hebben psychische klachten of voelen zich geen goede ouder voor hun kinderen.
- U (SMB) kunt aangeven dat u hoopt dat dit rapport iets van erkenning geeft. Tegelijk kunt u aangeven dat Groningers aangeven dat de echte erkenning er pas zal zijn als de problemen waar zij mee zitten ook zijn opgelost
- U (SMB) kunt kort ingaan op de aanbevelingen in het rapport waarbij 1 t/m 4 (en 11) specifiek gericht zijn op Groningen, 5 t/m 8 op het Rijk en 9 en 10 gaan over de ondergrond. Het overzicht van de conclusies en aanbevelingen vindt u op bijlage 5.
- Aanbevelingen 1 t/m 4 gaan in op schade en versterken, het bieden van perspectief aan de regio, de verantwoordelijkheid van de oliemaatschappijen en het inlossen van de ereschuld. U (SMB) kunt met de MP en overige bewindspersonen hierover van gedachten wisselen.
- U (SMB/MEZK) kunt kort ingaan op de aanbevelingen 5 t/m 8 die zien op de rol van toezichthouders en inspectiediensten, borging van het publieke belang (bij o.a. departementen en publiek-private samenwerking) en de informatiepositie van de Tweede Kamer.
- Belangrijk om op te merken is dat het kabinet pas kan reageren op het rapport nádat hier middels een motie door de Kamer om wordt gevraagd.

Observaties in de regio

- U (SMB) kunt terugblikken op uw gesprekken met bewoners van afgelopen maandag (27 februari).
  - U (SMB) kunt daarbij aangeven dat de stevige conclusies zijn aangekomen bij bewoners en men opgelucht is dat het nu zwart-op-wit staat. Terlijkertijd is er ook sprake van herbeleven, een schuldgevoel naar kinderen en medebewoners en verdriet hoe het zo ver heeft kunnen komen.
  - Ook is er nog veel scepsis over de beloofde verbeteringen op schade en versterkingsprocessen. Dit moet eerst verbeteren voordat men kan spreken van erkenning.
  - U (SMB) kunt aangeven te hebben beloofd om de maatregelen die in kabinetsreactie worden opgenomen, eerst te zullen toetsen bij de bewoners. Er wordt nog nagedacht in welke vorm dit het beste kan plaatsvinden.

- Op maandag 27 februari hebben de regionale bestuurders (vertegenwoordigd door de burgemeester van Groningen, Koen Schuiling, de commissaris van de Koning, René Paas, en de voorzitter van het Nationaal Programma Groningen, Johan Remkes) een persconferentie in Nieuwspoord belegd waarin zij een reactie hebben gegeven op het rapport. Een korte samenvatting van de persconferentie vindt u beiden in bijlage 4.
    - U (SMB) kunt de hoofdlijnen van de persconferentie toelichten waarbij **voornamelijk is gesproken over het inlossen van een "ereschuld"** door het bieden van meerjarig perspectief (ca. 25 jaar) om te zorgen voor sociale als economische ontwikkeling. Ook is gesproken over de noodzaak tot een cultuurverandering bij de overheid als voorwaarde om de schadeafhandeling en versterking te kunnen verbeteren, met het vertrouwen in de bewoners als uitgangspunt.
    - Desgewenst kunt u (SMB) aangeven dat uit de berichtgeving en de gesprekken met bewoners het beeld naar voren komt dat de persconferentie niet onverdeeld positief is ervaren. Voorstellen worden onvoldoende concreet bevonden (inhoud) en de vraag wordt gesteld of de bestuurders niet eerst met bewoners in gesprek had moeten gaan (proces), alvorens een claim neer te leggen.

  - U (SMB) kunt de MP en andere bewindspersonen vragen naar de eerste observaties.
2. Proces naar kabinetsreactie
- Een planning vindt u op bijlage 3.
  - Het *streven* is om de kabinetsreactie PEGA te laten meelopen in de voorjaarsnotabesluitvorming, en daarmee in de MR van 21 april zal voorliggen (laatste MR voor meireces).
  - In de MR van 10 maart wordt het voltallige kabinet door u (SMB) bijgepraat en op 17 of 24 maart zal een verzoek om een mandaat worden neergelegd.
  - U (SMB) kunt voorstellen om binnenkort een BWO te organiseren waarbij ook de inhoudelijk betrokken bewindspersonen (in ieder geval MVRO, MlenW, MBZK, MAPP, MLNV, MOCW, SCM en eventueel MSZW en MVWS) aansluiten om inhoudelijk door te spreken over de implicaties van de aanbevelingen van de commissie.
  - De griffie van de Kamer heeft aangegeven het gebruikelijke proces te willen volgen na oplevering van een rapport van een enquêtecommissie.
  - Op dinsdag 7 maart bespreekt de Kamer in procedurevergadering de planning waarbij allereerst een debat zal plaatsvinden tussen de Kamer en de commissie. Verwachting is dat dit debat voor Pasen/begin april plaatsvindt.
  - Hierna volgt vermoedelijk een motie waarin het Kabinet wordt gevraagd om een schriftelijke kabinetsreactie. Na publicatie van deze kabinetsreactie volgt een schriftelijke vragenronde, en daarna een debat met de bewindspersonen.
  - U (SMB) kunt aangeven dat u de komende weken in gesprek gaat met maatschappelijke organisaties en de regionale bestuurders in Groningen (vertegenwoordigd door het driemanschap Paas-Schuiling-Remkes) in het kader van PEGA. Het doel van deze gesprekken is het waarborgen van betrokkenheid van de regio en ophalen van elementen die de regio hoopt terug te zien in de kabinetsreactie op het PEGA-rapport.

3. Communicatie

- In bijlage 1 is een spreeklijn bijgevoegd voor SMB.
- In bijlage 2 is een spreeklijn bijgevoegd voor MEZK.
- Zoals aangegeven kan het kabinet kan niet inhoudelijk ingaan op het rapport tot dat de kamer in debat is geweest met de gcommissie en een motie is aangekomen voor een kabinetsreactie.
- In de media komt het beeld naar voren dat Groningers weinig vertrouwen hebben in de verbeteringen die zullen worden doorgevoerd naar aanleiding van het rapport.
- Er zijn met name artikelen verschenen waarin de conclusies van de commissie op hoofdlijnen op een beschrijvende manier gedeeld worden. Daarnaast gaat het in de media over het ongekend systeemfalen dat heeft plaatsgevonden en wat dit systeemfalen precies inhoudt.
- Er wordt breed gespeculeerd over mogelijke politiek consequenties naar aanleiding van het rapport. Dit richt zich met name op de MP.

Zoals aangeven is de persconferentie uit de regio niet onverdeeld positief is ervaren. Journalisten uit het Noorden uiten kritiek dat de voorstellen van de regionale bestuurders onvoldoende concreet zijn en te weinig duidelijkheid geven aan bewoners wat dit voor hun betekent.

Bijlage 1 – Spreeklijn SMB

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

Bijlage 2 – Spreeklijn MEZK

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

Bijlage 3 – Planning kabinetsreactie

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

Wanneer	Wat
Week 6 maart – 10 maart	Dinsdag 7/3 BWO over PEGA-rapport Regeling van werkzaamheden (mogelijk verzoek spoeddebat)
	Woensdag 8/3 Staten, raden en colleges komen met gezamenlijke reactie op PEGA-rapport
	Donderdag 9/3 <u>Mogelijk</u> spoeddebat
	Vrijdag 10/3 MR - bespreking proces kabinetsreactie in MR
Week 13 maart – 17 maart	Maandag 13/3 Interdepartementaal DG-overleg
	Dinsdag 14/3 Mogelijk BWO met vakministers
	Woensdag 15/3 Provinciale Statenverkiezingen
	Vrijdag 17/3 MR – eerste mogelijkheid om mandaat PEGA te bespreken
	Week 13 maart SMB spreekt met MO's en bestuurders regio
Week 20 maart – 24 maart	Dinsdag 21/3 ACKE Mondelinge toelichting.
	Vrijdag 24/3 MR – tweede mogelijkheid om mandaat PEGA te bespreken
Week 27 maart – 31 maart	Maandag 27/3 Interdepartementaal DG-overleg <i>Bespreekpunt: concept-kabinetsreactie</i> Werkbezoek MP in Groningen
	Week 27 maart SMB spreekt met MO's en bestuurders regio
Week 3 april – 7 april <i>Mogelijk Kamerdebat enquête commissie</i>	Dinsdag 3/4, 10.30 – 11.00 uur MCKE <i>Bespreekpunten: concept-kabinetsreactie</i>
	Woensdag 5/4 Begroting bilateraal FIN-EZK
Week 10 april – 14 april	Week 10 april Bezoek SMB aan Groningen, oa. bewonersbijeenkomst
Week 17 april – 21 april	Vrijdag 21/4 Streven is kabinetsreactie in MR (gelijktijdig met besluitvormingsmemorandum)
	Mei/juni Kamer gaat in debat met kabinetsleden over eindrapport en kabinetsreactie.

Bijlage 4 – Samenvatting persco regionale bestuurders

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

- Centraal boodschap: afspraken over herstel en versterking moeten Groningers ontzorgen en een nieuw perspectief moeten zorgen dat de **landelijke overheid haar 'ereschuld' aan Groningen inlost. Hiervoor moet** buiten de normale kaders worden gedacht.
- Grote cultuurverandering (meer vertrouwen in bewoners, minder bureaucratie)
- Radicaal andere aanpak schadeherstel en versterking. Minder juridificering. Bewoner moet worden geholpen door uitvoeringsorganisaties waar ambtenaren beschikken over middelen en bevoegdheden om problemen in overleg met bewoners op te lossen. Los het op en leg het later uit, aldus Paas. Gemeenten moeten een grotere rol krijgen: problemen spelen lokaal, los die lokaal op. Staat blijft wel gelden als opdrachtgever.
- Minimaal 25 jaar lang extra geld (een generatie).
  - o Remkes ging in op maatschappelijke en economische structuurversterking van Groningen langs vier transitiepaden. Hij maakte echter duidelijk dat focus uitgaat naar schade/versterken + ontzorgen Groningers. Voor het toekomstperspectief is een langjarige commitment van het Rijk van minimaal 25 jaar voorzien. Genoemde transities betreffen de energietransitie, transitie naar natuur inclusief + klimaat adaptief landelijk gebied, transitie naar gezond ouder worden en transitie naar circulaire economie. Deze transities zijn in lijn met landelijke opgaven waar Groningen een antwoord op kan bieden, aldus Remkes.
  - o Sociale cohesie en welzijn in dorpen zijn onder druk zijn komen te staan. Ook jongeren moeten zich weer veilig voelen in de regio: daartoe dient te worden geïnvesteerd in dorps- en wijkvernieuwing, aandacht voor cultureel erfgoed, dorpshuizen, parken, speeltuinen etc. Er moet bovendien meer ondersteuning komen voor mentale gezondheid op de lange termijn, als middel tegen wantrouwen. Tot slot dient er extra te worden geïnvesteerd in onderwijs, sport, cultuur en moet worden doorgepakt op (energie)armoede.
- Eerste provincie aardgasvrij: 2035. Schuiling sloot af met de ambitie om in 2035 Groningen als eerste provincie gasloos te maken. Na een vraag van een journalist noemde hij dat de ambitie gericht is op de gehele provincie Groningen, al zijn er veel haken en ogen. Het gaat in ieder geval om verduurzaming.
- De Groningse economie ontwikkelen door het opwekken van groene energie waarmee groene waterstof kan worden geproduceerd.
- De staatsecretaris Mijnbouw is op de goede weg om het vertrouwen terug te winnen.

Bijlage 5 – Conclusies en Aanbevelingen

A. Hoofdconclusies

- Belangen Groningers structureel genegeerd bij de gaswinning. Werelden van beslissers enerzijds en bewoners anderzijds zijn strikt gescheiden en verschillen totaal van elkaar.
- Staat en oliemaatschappijen hadden amper oog voor langetermijnrisico's.
- De Staat (en oliemaatschappijen) verdienen ruim 400 miljard euro aan de gaswinning, maar de mensen in Groningen profiteerden amper.

- Kamer is gekleurd, onvolledig en onjuist geïnformeerd over de mogelijkheden om minder gas te winnen en de oorzaken voor de hoge winning in 2013. De Tweede Kamer kwam ook zelf onvoldoende op voor de Groningers.
- Ambtenaren en exploitanten hebben, deels bewust, een rookgordijn opgetrokken over de leveringszekerheid.
- Premier Rutte onderschatte lange tijd de ernst van de problemen. Toen hij het wel doorhad, gebeurde er nog steeds niks. Excuses bleken weinig waard.

- Er zal voor het bieden van toekomstperspectief voor Groningen meer geld nodig zijn dan alleen voor schadeherstel en versterkingsmaatregelen.
- Het is zeer kwalijk dat langdurige schadeprocessen en versterking tot rompslomp en gezondheidsproblemen leiden.
- Er zijn – ondanks waarschuwingen van ambtenaren van het ministerie van Financiën in 1963 – onvoldoende waarborgen ingebouwd om de samenwerking Staat/olies te kunnen beëindigen. De samenwerking in het gasgebouw is door het ontbreken van een exit-strategie zelfs in de nadagen van de gaswinning nog schadelijk voor Groningen (continu onderhandelen over kosten en opbrengsten gaswinning, gaat ten koste van schade en versterking).

B. Alle 10 conclusies van de enquêtecommissie op een rij

1. Ernst problemen in Groningen structureel miskend en onderschat
De commissie constateert dat de aardbevingsproblematiek in Groningen structureel is onderschat, gedurende tientallen jaren. Dat begint ermee dat niet alleen de NAM, Shell en ExxonMobil, maar ook onafhankelijke kennisinstituten en experts lange tijd ontkennen dat de gaswinning in Groningen leidt tot aardbevingen. En wanneer de relatie pas vele jaren later wordt erkend, wordt lang gedacht dat het met de maximale magnitude wel mee zal vallen en worden de hoge piekgrondversnellingen genegeerd.

Bovendien wordt de omvang van de schade als gevolg van aardbevingen stelselmatig te laag ingeschat. Ook de versterkingsoperatie wordt vanaf het begin onderschat. Als de aardbevingsproblematiek van het begin af aan serieus genomen was, had veel ellende voorkomen kunnen worden. Daar komt bij dat niet alleen de Haagse beslissers de problemen in Groningen lange tijd onderschatten, maar ook de landelijke media en een groot deel van de rest van Nederland. Dat heeft er in de ogen van de commissie mede toe geleid dat Groningers niet altijd op solidariteit konden rekenen.

2. Geld dominant bij besluiten over gaswinning

De grote focus op de gasbaten heeft in de hand gewerkt dat andere belangen onvoldoende meegewogen werden in de besluitvorming. De mate waarin de Staat zich door geld heeft laten leiden, heeft de commissie verbaasd. Dit heeft in de hand gewerkt dat andere belangen – zoals het garanderen van veiligheid, beschermen van eigendom en opkomen voor gezondheid en welzijn van burgers – onvoldoende meegewogen werden in de besluitvorming. De commissie is van oordeel dat het aan de Staat is om ook juist deze publieke belangen te behartigen en vindt dat de Staat daarin ernstig tekortgeschoten is.

3. Leveringszekerheid als rookgordijn

De commissie heeft de indruk dat ambtenaren de minister lange tijd liever niet lastigvallen met de winnings- en verkoopstrategie van het Groningse aardgas. De strategie van het gasgebouw onttrekt zich daarmee in belangrijke mate aan het zicht van de minister. Ook onttrekt deze strategie zich daarmee aan de parlementaire controle.

De commissie signaleert dat leveringszekerheid in het beleid en de communicatie veelal als vaststaand gegeven is beschouwd, terwijl deze in werkelijkheid met actief beleid te beïnvloeden is. Jarenlang zijn de Tweede Kamer en Groningers op het verkeerde been gezet met het argument dat de leveringszekerheid niet toestond dat productie verder omlaag kon, terwijl dat wel degelijk mogelijk was.

De commissie heeft nergens gezien dat het ministerie van Economische Zaken vóór 2018 actief op zoek is gegaan naar mogelijkheden om het niveau van gaswinning waarbij de leveringszekerheid geborgd is, zo snel mogelijk naar beneden te krijgen. Dat vindt de commissie zeer kwalijk.

4. Onveiligheid in Groningen duurt onacceptabel lang

Veiligheid kreeg veel te lang niet het primaat dat ze verdiende. Bovendien wordt de definitie van wat veiligheid is door de oliemaatschappijen tot op de dag van vandaag betwist. In 2013 prevaleert niet het voorzorgsbeginsel, maar de angst van partijen in het gasgebouw om in te grijpen terwijl dat in hun ogen niet strikt noodzakelijk is.

De zorgplicht van exploitant NAM geeft voldoende grond voor regeringsvertegenwoordigers in het gasgebouw om het veiligheidsbelang in te brengen. Het ministerie van Economische Zaken heeft lange tijd nauwelijks oog gehad voor het bredere veiligheidsbelang, namelijk de veiligheid van

de Groningers en hun huizen. Het was geen onderdeel van de ambtelijke cultuur om veiligheid van bewoners als overheidsbelang te zien. Dit publieke belang werd dan ook niet of nauwelijks ingebracht door regeringsvertegenwoordigers in het gasgebouw. Sociale veiligheid is even belangrijk als technische veiligheid, maar werd niet zo erkend.

5. Oliemaatschappijen hebben lang geprofiteerd van rolvermenging op ministerie van Economische Zaken.

Sommige ambtenaren hebben behalve de taak om hun minister te ondersteunen, een zelfstandige positie binnen het gasgebouw. Zij ondersteunen de besluitvorming die daar plaatsvindt over zowel de winning als de verkoop van gas. Daarnaast zijn zij betrokken bij de invulling van het energiebeleid. Deze vermenging van rollen maakt dat er op sommige momenten sprake is van tegenstrijdige belangen binnen het ministerie. Dit **'monopolie' bij het** ministerie van Economische Zaken leidde er ook toe dat er lange tijd geen of onvoldoende oog was voor andere publieke belangen dan financiële belangen en de leveringszekerheid. Dat kwam de oliemaatschappijen goed uit.

6. In star en gesloten gasgebouw weinig oog voor belangen buitenwereld

Toezichthouder SodM kon lange tijd het verschil niet maken. Partijen in het gasgebouw hebben met hun collectieve verantwoordelijkheid voor een verantwoorde gaswinning gefaald en hun zorgplicht verzaakt. Ministers van EZ reageren te laat op situatie, doordat zij steeds te laat in de gaten hadden wat er echt aan de hand was. De gesloten cultuur en het frequente informele overleg tussen partijen in het gasgebouw, gecombineerd met de complexiteit van de materie, maken dat de TK slecht grip krijgt op wat er speelt en het verschil niet kan maken.

7. Gebrekkige schadeafhandeling brengt schade toe aan Groningers
Waar snelle en adequate afhandeling had kunnen bijdragen aan het beheersbaar houden van de problemen, is juist het tegenovergestelde gebeurd: langdurige schadeprocessen zorgen voor zo veel zorgen en rompslomp, dat ze leiden tot gezondheidsproblemen. De commissie vindt dat zeer kwalijk, omdat er naast onderschatting van de omvang van de problemen, sprake is van een combinatie van onkunde, ontregeling en zelfs onwil.

Wantrouwen richting schademelders speelt een belangrijke rol in de procedures, die langdurig en complex zijn. Omdat bij de afhandeling van de schades door het IMG de wettelijke aansprakelijkheid van de NAM nog altijd leidend is, is het IMG beperkt in de mogelijkheden om de problemen van gedupeerden naar tevredenheid op te lossen. De rechtspositie van bewoners is niet goed geregeld (bewoners staan zwakker dan overheid). Veranderende regelingen zorgen voor rechtsongelijkheid. Het stopzetten van de Arbiter Bodembeweging, na instelling van het IMG, is een gemis voor Groningers. Het gebrekkige schadeproces resulteert in gezondheidsschade. Schades gaan nog jaren door.

8. Zwalkende versterkingsaanpak fnuikend voor gedupeerde Groningers
De commissie constateert dat naast het feit dat de operatie enorm onderschat is, de talloze beleidswijzigingen in korte tijd ook veel schade hebben aangericht. Het lange touwtrekken en overleggen over de wijze van versterking door vele betrokkenen binnen en buiten het gasgebouw heeft veel leed en onzekerheid bij gedupeerde Groningers veroorzaakt. Door onduidelijkheid over inhoud en impact van de versterkingsoperatie, de vele beleidswijzigingen en de voortdurende wisseling van het karakter van de versterking, hebben bewoners onnodig geleden. Het willen voorkomen van onnodige versterking na het terugdringen van de gaswinning, en de voortdurende discussie over gebiedsgericht of objectgericht versterken, zorgt voor vertraging. Het versterkingsprogramma voor scholen blijkt wel succesvol omdat alle betrokken partijen hier over de grenzen van hun eigen organisatie heen kijken en geld bij elkaar leggen.

9. Regionale bestuurders niet bij machte belangen Groningers werkelijk te behartigen: inzet van regionale bestuurders was niet altijd effectief
Tijdens de openbare verhoren is bij de commissie een beeld ontstaan van betrokken regionale bestuurders die hart hebben voor de bewoners en zich inzetten voor hun belangen. De commissie moet echter constateren dat regionale bestuurders er onvoldoende in geslaagd zijn om die belangen effectief te behartigen.

10. Kennisontwikkeling over Groningenveld doelbewust beperkt gehouden

Bij de start van de gaswinning in Groningen is er weliswaar veel expertise beschikbaar over het winnen van gas, maar de expertise over de gevolgen die de gaswinning ondergronds en bovengronds heeft, is veel beperkter. Het Groningenveld is een van de grootste gasvelden in de wereld en bevindt zich in een relatief dichtbevolkt gebied. Verbazingwekkend genoeg zijn deze twee bijzondere aspecten van het Groningenveld geen reden om grootschalig onderzoek naar bovengrondse effecten te starten. Het onderzoek dat wel gedaan wordt, vindt te lang plaats in het gesloten bolwerk van de mijnbouwsector, waardoor er te weinig prikkels zijn voor fundamentele nieuwe inzichten. **Het is voor de commissie moeilijk te begrijpen hoe zo'n belangrijk gasveld voor Nederland zo weinig, zo laat en ook nog eens door een beperkte groep experts (waaronder de exploitant) onderzocht is.**

C. Alle 11 aanbevelingen van de enquêtecommissie op een rij

1. Maak schadeafhandeling voor bewoners milder, makkelijker en menselijker.

Overheid, verruim de wettelijke opdracht aan IMG. Zorg ervoor dat IMG ook schade kan vergoeden die niet op NAM kan worden verhaald, en trek hier budget voor uit. Ontwikkel een landelijke norm voor de mate en frequentie waarin een bedrijf of organisatie schade mag blijven veroorzaken. En ontwikkel een

afwegingskader voor de rijksoverheid voor situaties waarbij de overheid opnieuw betrokken raakt bij massaal voorkomende schades.

IMG, pas het bewijsvermoeden soepeler toe. Laat de trillingstool niet leidend zijn. Zorg ervoor dat niet telkens nader onderzoek nodig is om de toepassing van het bewijsvermoeden van kracht te laten zijn. Geef verder gedupeerden meer tijd om bezwaar te maken. Los meervoudige, complexe schades met voorrang op en pas coulance toe om administratieve en juridische procedures te voorkomen.

2. Voor de resterende jaren van de versterking adviseert de commissie om te kiezen voor een verbrede aanpak, met de volgende elementen: Overheid, organiseer versterkingsopgave van onderop (gebiedsgerichte aanpak); de gekozen richting met de dorpenaanpak moet zich bewijzen; voer nu geen grote structuurwijzigingen meer door; Geef bewoners de keuze welke bouwnorm voor hun woning geldt; geef concreet en klantgericht invulling aan de één-loketgedachte.

Gemeenten en provincie, geef versterking voorrang op andere lokale verordeningen. Laat veiligheid vooropstaan en geef ruimte om bijvoorbeeld tijdelijke woonruimte op het erf of tijdelijke semi-permanente bewoning van vakantiehuizen mogelijk te maken.

3. Bied toekomstperspectief aan de regio: Nederland als geheel moet een morele schuld (ereschuld) aan de regio inlossen
Versterk het leef- en vestigingsklimaat in het Noorden

Er is geld nodig voor het gelijktijdig aanpakken van andere opgaven op het moment dat woningen en gebouwen in een gebied worden hersteld en versterkt. Denk aan het isoleren van gebouwen, het klimaatadaptiever maken van de openbare ruimte, of het installeren van zonnepanelen op openbare gebouwen.

Zorg voor langdurige, structurele financiële ondersteuning van het aardbevingsgebied, zowel voor publieke voorzieningen en de aantrekkelijkheid van de regio, als voor opgaven met betrekking tot de energie- en klimaattransitie. Overweeg een opslag op het gemeente- en provinciefonds.

4. Zorg dat er voldoende geld is voor alle toekomstige kosten. Zowel de Staat als de oliemaatschappijen hebben een ereschuld naar de gedupeerden en moeten deze inlossen. Het gaat niet slechts om de wettelijke aansprakelijkheid en technische veiligheid. De inzet moet zijn dat onzekerheden **en stressgerelateerde gezondheidsrisico's worden weggenomen en er weer** toekomstperspectief aan Groningers geboden wordt. Een ereschuld inlossen vereist meer dan het beslechten van een juridisch geschil.

Stop de factuurendiscussie en verlaag uitvoeringskosten. De Staat en oliemaatschappijen moeten transparant en samen voorzieningen treffen voor alle toekomstige kosten.

Oliemaatschappijen moeten afzien van een claim op niet-gewonnen gas.

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26554885

5. Versterk de rol van de toezichthouder

Aanbevelingen die de Inspectieraad heeft gedaan moeten worden overgenomen in de nieuwe Wet op de Rijksinspecties. Neem in die wet ook de mogelijkheid op om te kiezen voor een collegiaal bestuur (i.p.v. één inspecteur-generaal).

De onafhankelijkheid van SodM moet versterkt worden en de IGM moet escalatiemogelijkheden krijgen zoals rechtstreeks toegang tot de Tweede Kamer en het kunnen inschakelen van het kabinet indien een inspecteur-generaal onvoldoende gehoor vindt bij de vakminister.

6. Vergroot de rol van publieke belangen binnen de departementen

Overheid, voeg het publieke belang toe aan de ambtseed van Rijksambtenaren. Bouw verdere prikkels in om tegendenken binnen ministeries te stimuleren. Zorg ervoor dat signalen uit de buitenwereld eerder het ministerie bereiken, versterk de **verbinding met de regio's, en kijk of geografische spreiding van Rijksdiensten** daarbij behulpzaam kan zijn.

7. Versterk de positie van de Tweede Kamer

Kabinet, verbeter de informatievoorziening aan de Tweede Kamer door jaarlijks **een 'Staat van Groningen na de gaswinning' te presenteren over alle aspecten van** de gaswinning én de gevolgen. Laat verder de gemaakte afwegingen rond grote publieke belangen (zoals leveringszekerheid) beter zien.

Tweede Kamer, verbeter de brugfunctie tussen Haagse beslissers en bewoners in het land. Verduidelijk de Wet op de parlementaire enquête 2008 en het Reglement van Orde.

8. Geef toekomstige publiek-private samenwerkingen beter vorm

Bij het aangaan van de samenwerking tussen de Staat en de oliemaatschappijen in het gasgebouw zijn afspraken gemaakt over de winning. Er zijn echter geen afspraken gemaakt over het beëindigen van de samenwerking. Dit heeft ertoe geleid dat betrokken partijen onafgebroken onderhandelen over de voorwaarden waaronder de samenwerking kan worden beëindigd. Bij publiek-private samenwerkingen die de Staat in de toekomst aangaat, moet dit voorkomen worden door vooraf heldere afspraken te maken over de afronding van die samenwerkingen.

Expliciteer welke publieke belangen in het geding (kunnen) zijn bij een publiek-private samenwerking en geef omwonenden een plek in de samenwerking, eventueel door hen mede-eigenaar van de voorziening te maken.

9. Versterk kennisontwikkeling over de ondergrond

Overheden en toezichthouder, zorg voor voldoende kennis in de eigen organisatie; in het verleden is te veel kennis bij de rijksoverheid uitgeplaatst, onder andere door bezuinigingen en het laten rouleren van ambtenaren.

Onderzoek de ondergrond en bovengrond in samenhang (geef de fysische aspecten en de sociale aspecten evenveel aandacht).

10. Stuur op ruimtelijke inrichting van de ondergrond

Overheid, ontwikkel een veiligheids- en risicostrategie voor ondergrondse activiteiten van nationaal belang. Betrek omwonenden vooraf bij de aanleg van grootschalige ondergrondse voorzieningen. De rijksoverheid moet de monitoring **(laten) intensiveren als de impact en risico's voor gedupeerden groter worden.**

11. Uitnodiging aan Groningers

Treed met de Groningers in gesprek over het inlossen van de ereschuld. Signalen van Groningers moeten sneller worden opgepikt.

Het is dus zaak dat verantwoordelijken samen mét Groningers in dialoog treden over hoe de ereschuld wordt ingelost. De commissie nodigt Groningers uit om aan te blijven dragen hoe volgens hen de schade in hun omgeving hersteld kan worden en hoe Groningen weer met vertrouwen naar de toekomst kan kijken. Dat bouwt voort op, maar gaat ook verder dan de eenmalige Conferentie voor het Noorden in Groningen over een langetermijninvesteringsagenda uit de motie-Van Wijngaarden c.s.

Handtekening bewindspersoon

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Rijksoverheid

Aanbiedingsformulier voor Ministerraad

Aanbieding

Van 1 *

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Type voorstel *

Notitie

Titel en inhoud

Titel *

Algemene stand van zaken rapport parlementaire enquête aardgaswinning Groningen

Inhoud en doelstelling van het voorstel *

Op 24 februari heeft de parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen haar rapport 'Groningers boven gas' gepresenteerd. De conclusies van het rapport zijn zeer ernstig. Dit rapport biedt het kabinet de kans om samen met de Groningers te werken aan oplossingen waarin het belang van de bewoner centraal staat.

Voorgesteld besluit *

Het voorstel te aanvaarden.

Behandeltraject

Datum aanbieding *

24 maart 2023

Kenmerk *

26725008

Hamerstuk *

Ja Nee

Voorgaande behandeling *

Ja Nee

Gevolgen en juridisch kader

- Gevolgen rijksbegroting * Ja Nee
- Gevolgen apparaatsuitgaven * Ja Nee
- Gevolgen voor regeldruk * Ja Nee
- Overeenstemming met JenV inzake wetgevingstoets en effectenanalyse * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Overeenstemming met JenV inzake fouten- en misbruiksignalering * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Aan EU Notificatie voldaan * Ja Nee N.v.t.
- Verplichting int. verdragen en/of Europese regelgeving * Ja Nee

Interdepartementale afstemming

- Overeenstemming BZK inzake beoordelingskader financiële/ bestuurlijke consequenties decentrale overheden en/of Caribisch Nederland * Ja Nee N.v.t.
- Overeenstemming Aruba, Curaçao en Sint Maarten * Ja Nee N.v.t.
- Ambtelijk afgestemd * Ja Nee N.v.t.
- Overeenstemming bereikt op ambtelijk niveau * Ja Nee N.v.t.

Contactpersonen

Naam *

Afdeling *

Telefoonnummer *

E-mailadres *

Begroting sectie A (uitgaven)

Budgetdisciplinesector * Budgettair Kader Zorg Sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid Rijksbegroting in enge zin N.v.t.Initiële jaar * 2023 2024 2025 2026 2027 2028

Totale uitgaven

Begroting sectie A (ontvangsten)

Initiële jaar * 2023 2024 2025 2026 2027 2028

Totale ontvangsten

Saldo uitgaven en
ontvangsten 0 0 0 0 0 0

Toelichting

--	--	--	--	--	--	--	--

MR-notitie inzet kabinetsreactie Parlementaire Enquête Groningen

---

AANLEIDING

Op 24 februari 2022 heeft de commissie Parlementaire Enquête Groningen het rapport over de gaswinning Groningen gepresenteerd. De Enquêtecommissie adviseert om in overleg met de inwoners van het gebied tot concrete maatregelen te komen. Door middel van deze notitie wordt de MR gevraagd akkoord te gaan met de inzet voor de gesprekken met de regio.

BESLIJSPUNTEN

U wordt verzocht akkoord te gaan met de inzet voor de gesprekken met de lokale bestuurders, maatschappelijke organisaties en bewoners en mogelijke budgettaire consequenties.

1. PROCES KABINETSREACTIE

Op dit moment wordt akkoord gevraagd op de budgettaire inzet van het kabinet in de gesprekken met de regio. In overleg met de regio wordt een definitief pakket maatregelen uitgewerkt. Streven is een 95% versie van de kabinetsreactie inclusief de budgettaire gevolgen op 21 april aan de MR voor te leggen samen met de voorjaarsbesluitvorming. Begin mei wordt vervolgens de kabinetsreactie voorgelegd aan de MR voor besluitvorming.

Vervolgproces

24-mrt	Inzet en budgettaire gevolgen in MR
18-20 apr	Verwachting debat Kamercommissie EZK met parlementaire enquête commissie
21-apr	Definitieve budgettaire besluitvorming Groningen in samenhang met voorjaarsnota
Begin mei	Bespreking kabinetsbrief in MR
mei/juni	Debat TK over kabinetsreactie

2. INHOUD KABINETSREACTIE

De Enquêtecommissie stelt dat de gaswinning in Groningen ons land weliswaar heel veel welvaart heeft gebracht, maar dat de mensen in het gaswinningsgebied hier onevenredig de lasten van hebben moeten dragen. De overheid heeft te laat gereageerd op de signalen van omwonenden, kritische wetenschappers en de toezichthouder **over de keerzijden en risico's van de gaswinning**. Hierdoor hebben mensen onnodig geleden onder aardbevingen, schades en onzekerheid over hun veiligheid.

Ondanks eerdere kabinetsmaatregelen, zoals het besluit uit 2018 om de gaswinning te beëindigen en de schade-afhandeling en versterking in overheidshanden te brengen, ervaren veel bewoners nog steeds de last van trage procedures, gevoelens van onveiligheid en een overheid die te vaak niet naast, maar tegenover hen lijkt te staan. Daardoor is het vertrouwen van bewoners van het bevingengebied in de overheid zwaar beschadigd.

De gevolgen hiervan zijn voor een grote groep mensen, gezinnen en dorpen desastreus. Bewoners vertellen indringend wat het wachten, de onzekerheid en het gebrek aan vertrouwen dat zij ervaren, met hen doet. Er is een stelsel van organisaties en regelingen ontstaan, dat weliswaar gestoeld is op goede bedoelingen, maar voor bewoners te vaak tot onbevredigende of onbegrijpelijke uitkomsten leidt. Dat leidt tot onbegrip, rechtsongelijkheid en machteloosheid. Precisie en rechtmatigheid hebben in het beleid en de uitvoering te veel de overhand gekregen boven vertrouwen en ruimhartigheid. En door telkens veranderende inzichten en regels zijn verschillen ontstaan die families, straten en dorpen ernstig ontwrichten. Erkenning van het leed is

een eerste essentiële stap, maar Groningers geven terecht aan dat de echte erkenning pas gevoeld zal worden als de problemen waar zij mee zitten zijn opgelost. Bijzondere aandacht verdient hierbij het effect van de gaswinning op het welzijn van kinderen en jongeren in de regio. Zij lopen een groter risico op leerachterstanden door problemen thuis, hebben last van emotionele problemen en moeite om deze bespreekbaar te maken in hun omgeving. In Oost-Groningen hebben jongeren significant minder kansen dan hun leeftijdsgenoten elders.

De Parlementaire Enquêtecommissie constateert dat Nederland een verantwoordelijkheid heeft om de ontstane fysieke en emotionele schade zo snel mogelijk te herstellen, sneller duidelijkheid te creëren in de versterkingsoperatie en langjarig te investeren in leefbaarheid en economisch perspectief in de regio.

De reactie van het kabinet op dit rapport biedt de kans om allereerst het schadeherstel en versterken van de huizen te verbeteren en te investeren in mentale gezondheid en weerbaarheid, sociale cohesie en kansengelijkheid (**de zogenaamde 'eerste ring' van maatregelen**). Daarnaast moet ook in verduurzaming en economische structuurversterking **worden geïnvesteerd (de 'tweede ring')**. Om vertrouwen terug te winnen, zijn daden nodig die tot merkbaar verschil voor bewoners leiden.

Hierbij staat een aantal uitgangspunten centraal:

- De gaswinning in Groningen stopt conform het voornemen van dit kabinet in 2023 of uiterlijk in 2024.
- Alle maatregelen die we nemen, gaan in overleg met de Groningers.
- De schadeafhandeling, versterkingsoperatie en de sociale agenda zijn de topprioriteiten. Dit vormt dan ook de kern van de kabinetsreactie.
- Alle maatregelen moeten echt samenhangen met de problematiek van de gaswinning en neerslaan in het gebied dat daar het meeste last van heeft gehad, dus in het effectgebied van de zwaarste aardbeving tot nu toe (Huizinge, 2012), zoals oorspronkelijk door het IMG gehanteerd.
- Wij gaan uit van vertrouwen in, in plaats van het wantrouwen richting de burger. Wij compenseren bij schade en versterken liever ruimhartig dan karig. Wij erkennen dat dit in sommige gevallen kan leiden tot overcompensatie.
- Veel maatregelen vragen om jarenlang commitment, die over meerdere kabinetsperiodes reikt.
- De uitvoeringskracht in de regio en landelijk is de basis voor wat we kunnen doen. We moeten niet beloven wat we niet waar kunnen maken.

SCHADE EN VERSTERKEN

Alleen al in 2022 zijn er ruim 45.000 schademeldingen bij het Instituut Mijnbouwschade Groningen (IMG) binnengekomen. Ongeveer 12.000 woningen moeten nog versterkt worden door de Nationaal Coördinator Groningen (NCG). De fysieke impact van de gaswinning is dus enorm.

Schades aan woningen worden door het IMG onafhankelijk afgehandeld. Het IMG heeft op basis van de wet momenteel de opdracht te beslissen op basis van de juridische aansprakelijkheid van NAM. Daardoor wordt in dit proces teveel de nadruk gelegd op juridische precisie. Bewoners ervaren het contact met het IMG als een strijd tegen de overheid.

Huizen in Groningen worden versterkt zodat mensen levend hun huis uit kunnen bij een aardbeving. Door voortschrijdend inzicht over de noodzaak van versterken zijn grote verschillen ontstaan binnen het gebied over de aanpak van huizen. Deze verschillen zijn vaak niet uitlegbaar aan bewoners en zorgen voor spanningen tussen bewoners.

1. Wat gaan we doen?

Schade wordt meer forfaitair vergoed en de inzet van de Landsadvocaat tegen burgers stopt. De fundering van huizen wordt duurzaam hersteld om schade in de toekomst te voorkomen. Het effectgebied IMG wordt hersteld conform de oorspronkelijke afbakening en wettelijk vastgelegd via een AMVB. Van de ongeveer 12.000 nog te versterken huizen wordt de ontwikkeling naar een meer

gebiedsgerichte aanpak doorgezet. Huizen met een zware versterking en een deel van de huizen met middelzware versterking worden aardgasvrij-gereed gemaakt. Tevens komen er extra middelen voor leefbaarheid en wijkontwikkeling. Ook is er aandacht voor het wegnemen van verschillen die bewoners bij de versterking van huizen ervaren. Voor speciale doelgroepen (agro, mkb en erfgoed) komt extra budget om over de grenzen van schade en versterken naar een duurzame oplossing te werken.

2. Wat levert het op?

De schadeafhandeling en versterking worden verbeterd, vanuit een duidelijk besef dat het vertrouwen van bewoners in de overheid moet worden terugverdiend. Er worden meerdere maatregelen genomen die de nadruk leggen op vertrouwen en snelheid in plaats van technisch-juridische precisie. Dit kan ertoe leiden dat er soms 'teveel' schade wordt vergoed of versterking wordt uitgevoerd. Een beter functioneren van schadeherstel en versterking is een noodzakelijke voorwaarde voor het herstel van vertrouwen van Groningers.

3. Wat kost het? (mondelijke toelichting)

Een groot deel van de kosten voor schade en versterken kan op de NAM worden verhaald. De Staat draagt ongeveer 70% van deze kosten op grond van de afspraken in het gasgebouw. De overige ongeveer 30% van de kosten wordt gedragen door Shell en ExxonMobil.

PSYCHO-SOCIAAL

De gevolgen van de gaswinning werken door in het dagelijkse leven en de gezondheid van veel Groningers en trekken diepe sporen in de samenleving. Het Gronings Perspectief onderzoek laat zien dat mensen met schade aan hun woning steeds slechter scoren op gezondheidsmaatstaven, zich minder veilig voelen, meer mentale problemen hebben. Daarnaast staat de sociale cohesie in dorpen onder druk en hebben mensen weinig vertrouwen in de overheid. Jaarlijks leidt dit tot 11 tot 21 vroegtijdige sterfgevallen. Ook jongeren en kinderen ervaren veel last van de aardbevingsproblematiek. Zij lopen een groter risico op leerachterstanden door problemen thuis, hebben last van emotionele problemen, voelen zich onveilig en hebben moeite om deze bespreekbaar te maken in hun omgeving.

1. Wat gaan we doen?

In overleg met Groningers wordt voor de wijken en dorpen waar deze nodig is een psycho-sociale agenda opgesteld. Daarbij wordt ingezet op zelfredzaamheid, leefbaarheid en samenlevingskracht.

Mentaal

Bestaande programma's voor mentale gezondheid worden verlengd (tot het einde van de versterkingsoperatie).

Sociaal

Er komt een generatielange aanpak om het welzijn van bewoners te verbeteren, waarin kinderen en jongeren centraal staan. In samenwerking met scholen wordt de jeugd waar nodig extra begeleid. Ook arbeidsparticipatie is van belang om de intergenerationele armoede te doorbreken. Kansongelijkheid wordt zo veel mogelijk tegen gegaan. Met deze agenda wordt ook geïnvesteerd in de leefbaarheid in wijken en de sociale cohesie van gemeenschappen.

2. Wat levert het op

Mentaal & Sociaal

Achterstanden die bewoners in Groningen hebben opgelopen door de gaswinningsproblematiek dienen te worden opgelost. Dit naar het voorbeeld van een langdurige aanpak zoals die in onder andere Limburg en Rotterdam-Zuid.

3. Wat kost het? (mondelijke toelichting)

VERDUURZAMING

Zoals hierboven aangegeven, worden in de versterkingsoperatie huizen die zwaar versterkt moeten worden vast aardgasvrij-gereed gemaakt. Echter, in het gebied komt meer energiearmoede voor dan in de rest van Nederland. Van de top 10 gemeentes met meeste energiearmoede, liggen er maar liefst 6 in Groningen. Dit terwijl de energie uit Groningen juist voor grote welvaart heeft gezorgd. Daarom dient er meer te gebeuren aan verduurzaming. Huiseigenaren in het gebied hebben lang in onzekerheid gezeten over de toekomst van hun huis. Daardoor zijn investeringen uitgesteld. Veel van de maatregelen landen in overkoepelende plannen voor zorg, economie of infrastructuur. Eerder heeft dhr. Bernard Wientjes geadviseerd om huizen te verduurzamen bovenop het noodzakelijke schadeherstel en de versterking.

1. Wat gaan we doen?

Voorgesteld wordt om het gebied prioriteit te geven bij de nationale verduurzamingsopgave vanuit het Nationaal Isolatieprogramma van BZK. Hierbij ontvangen gemeenten een extra subsidie voor woningen die een laag energielabel hebben en waarvan de bewoners een laag inkomen hebben. Dit dient ertoe dat woningen een hoger energielabel kunnen krijgen en de kosten voor energie voor bewoners daarmee deels omlaag gaan.

2. Wat levert het op

Gebouwen in Groningen worden verduurzaamd zodat energiearmoede wordt aangepakt en een deel van de investering in het gebied direct bij de inwoners terecht komt.

3. Wat kost het? (mondelijke toelichting)

ECONOMISCH PERSPECTIEF

De gaswinning in Groningen heeft Nederland de afgelopen decennia 363 miljard euro opgeleverd. De regio Groningen heeft als enige te maken gehad met de nadelen van de gaswinning terwijl investeringen in Groningen in dezelfde periode zijn achter gebleven ten opzichte van andere regio's. Het verdienvermogen van de regio heeft dan ook geleden onder de aardbevingsproblematiek. Het beëindigen van de gaswinning leidt daarnaast ook nog eens tot een verlies van 2.000 tot 5.000 banen in de regio.

1. Wat gaan we doen?

De voorgestelde aanpak voor economische perspectief is langjarige samenwerking van Rijk en **regio, gericht op uitvoering van de programma's van het Nationaal Programma Groningen (NPG) en de Toekomstagenda Groningen**. Er komt hiervoor een Nationale Actieagenda Groningen waarin de betrokkenheid van alle betrokken partijen wordt vastgelegd.

De voorgestelde aanpak voor economische perspectief bevat drie onderdelen:

1. In overleg met de departementen wordt gezien op welke wijze prioriteit kan worden gegeven aan Groningen bij de uitrol van beleidsmaatregelen of voorgenomen beleid naar voren kan worden gehaald.
2. Er wordt gekeken naar investeringen in transitie op het gebied van energie, gezondheid en landbouw. Middelen vanuit het Nationaal Programma Groningen en de Toekomstagenda Groningen kunnen hiervoor worden ingezet. In afstemming met de departementen en de Groningse bestuurders zal hiermee op basis van een gezamenlijke agenda in projecten worden geïnvesteerd.
3. Er komt een impuls voor infrastructuur. Gezien wordt op welke wijze het mogelijk is om verbetering van infrastructuur in en naar van Groningen te prioriteren.

2. *Wat levert het op*

Door te investeren in het economisch perspectief voor Groningen, in aanvulling op schadeherstel, versterking en sociale ondersteun, wordt een lange termijn perspectief geboden op welvaart en banen in de regio. Groningen vraagt hiervoor om zichtbaar en langjarig rijksbreed commitment om dit mogelijk te maken.

3. *Wat kost het? (mondelinge toelichting)*

Handtekening bewindspersoon

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Rijksoverheid

Aanbiedingsformulier voor RFEI

Aanbieding

Van 1 *	Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat
Mede namens 1	N.v.t.
Mede namens 2	N.v.t.
Type voorstel *	Stuk ter kennisneming

Titel en inhoud

Titel *	Concept-Kabinetsreactie Parlementaire Enquête Gaswinning Groningen
Inhoud en doelstelling van het voorstel *	In de RFEI van dinsdag 18 april ligt de concept-kabinetsreactie op het rapport van de parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen voor ter bespreking.

Voorgesteld besluit *	Anders nl.
Eigen formulering	

Behandeltraject

Datum aanbieding *	18-04-2023
Kenmerk *	26944410
Hamerstuk *	☐ Ja ☒ Nee
Voorgaande behandeling *	☐ Ja ☒ Nee

Gevolgen en juridisch kader

- Gevolgen rijksbegroting * Ja Nee
- Gevolgen apparaatsuitgaven * Ja Nee
- Gevolgen voor regeldruk * Ja Nee
- Overeenstemming met JenV inzake wetgevingstoets en effectenanalyse * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Overeenstemming met JenV inzake fouten- en misbruiksignalering * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Aan EU Notificatie voldaan * Ja Nee N.v.t.
- Verplichting int. verdragen en/of Europese regelgeving * Ja Nee

Interdepartementale afstemming

- Overeenstemming BZK inzake beoordelingskader financiële/ bestuurlijke consequenties decentrale overheden en/of Caribisch Nederland * Ja Nee N.v.t.
- Overeenstemming Aruba, Curaçao en Sint Maarten * Ja Nee N.v.t.
- Ambtelijk afgestemd * Ja Nee N.v.t. in interdepartementaal DG-overleg kabinetsreactie PEGA
- Overeenstemming bereikt op ambtelijk niveau * Ja Nee N.v.t.

Contactpersonen

	Contactpersoon 1	Contactpersoon 2
Naam *		
Afdeling *		
Telefoonnummer *		
E-mailadres *		

agenda

Omschrijving	Overleg concept-kabinetsreactie op het rapport van de Parlementaire Enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen	1. Deelnemerslijst met functietitels
Deelnemers	Rutte (MP), Vijlbrief (SMB), Heijnen (SI&W), Bruins Slot (MBZK), Schouten (MAPP), Adriaansens (MEZK), Jetten (MKE), De Jonge (MVRO), Van Gennip (MSZW), Paas (CvdK Groningen), Remkes (voorzitter NPG), Schuiling (burgemeester Groningen), Usmany-Dallinga (wethouder Eemsdelta), Hamster (gedeputeerde Groningen). Verhinderd: Kaag (MFIN), Harbers, MI&W), Adema (MLNV), Van der Wal (MN&S)	2. Voorstel Regio 'Ereschuld: Herstel en Perspectief voor Groningen'
Vergaderdatum en -tijd	18 april 2023, 18.00 uur	3. Concept kabinetsreactie
Locatie	Provinciehuis Groningen	

Vergaderpunten

1. Opening
De CdK (gastheer) heet iedereen welkom en opent het buffet.
2. Introductie door de MP
De MP (voorzitter) geeft een korte aftrap.
3. Toelichting door SMB op aanleiding en doel van het overleg
*SMB reflecteert op het rapport van de commissie. Hij licht het proces van de kabinetsreactie tot nu toe; de gesprekken met bewoners, de regio, maatschappelijke organisaties en **de in Den Haag gevoerde BWO's**. Tevens licht hij de aanleiding en het doel van het overleg toe.*

Het overleg is een gesprek tussen de bewindspersonen en de regionale bestuurders over de kabinetsreactie op het rapport van de Parlementaire Enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen. Het doel van de avond is om de inzet van het Rijk en van de Regio met elkaar te delen, te kijken waar overeenstemming is en waar verschillen bestaan. Alleen de punten waar geen overeenstemming over is, zullen inhoudelijk worden besproken.

Het is een gesprek en het betreft géén onderhandeling. Tevens zal er geen besluitvorming plaatsvinden, dit vindt plaats in de MR.

4. Toelichting door de Regio
*De regio reflecteert op het rapport van de commissie, de gevolgen van de aardbevingen in de regio en geeft een toelichting op haar voorstel 'Ereschuld: Herstel en Perspectief voor **Groningen**'.*
5. Bijdragen bewindspersonen
Aan de bewindspersonen wordt gevraagd een toelichting te geven op hun bijdrage voor Groningen en hoe dit terug komt in de voorstellen die vanuit hun portefeuille in de concept-kabinetsreactie zijn opgenomen.

Volgorde:

- MEZK
- MBZK
- StenW
- MVRO
- MAPP
- MSZW
- MKE

6. Bespreken concept-kabinetsreactie onder leiding van SMB
De Regio licht haar belangrijkste opmerkingen op de concept-kabinetsreactie toe.

SMB licht de belangrijkste door het kabinet voorziene maatregelen toe. Hij geeft aan over welke zaken overeenstemming is en waar de voorstellen uiteenlopen.

SMB geeft een toelichting op de financiële inzet.

De MP vat aan het einde van het gesprek de bespreking van de concept-kabinetsreactie samen.

Schorsing van maximaal 30 minuten

7. Vervolg proces en communicatie
SMB inventariseert de discussiepunten, schetst het vervolg proces en brengt de communicatie in ter bespreking.
8. Sluiting
Slotwoord van de MP.

De CdK sluit de vergadering.

Bijlage 1 Deelnemerslijst

Bestuurders regio
Commissaris van de Koning van de provincie Groningen Rene Paas
Burgemeester van Groningen Koen Schuiling
Voorzitter van het Nationaal Programma Groningen Johan Remkes
Wethouder gemeente Eemsdelta Annalies Usmany-Dallinga
Gedeputeerde provincie Groningen Johan Hamster
Bewindspersoon
Minister President Mark Rutte
Staatssecretaris Mijnbouw Hans Vijlbrief
Minister van Economische Zaken en Klimaat Micky Adriaansens
Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Hanke Bruins Slot
Staatssecretaris Infrastructuur en Waterstaat Vivianne Heijnen
Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening Hugo de Jonge
Minister voor Armoedebeleid, Participatie en Pensioenen

Programma DG Groningen en
Ondergrond
Directie Schadeherstel en
Gaswinning Groningen

Ons kenmerk
PDGGO-DSGG /

Carola Schouten
Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Karien van Gennip
Minister voor Klimaat en Energie Rob Jetten

Ambtelijke ondersteuning*

*De overige ambtenaren nemen plaats in de luisterkamer

Programma DG Groningen en
Ondergrond
Directie Schadeherstel en
Gaswinning Groningen

Behandeld door

Datum
13 april 2023

Kenmerk
PDGGO-DSGG / 26935082

Bijlage(n)

agenda

Omschrijving	RFEI concept-kabinetsreactie Parlementaire Enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen
Vergaderdatum en -tijd	18 april 2023, 9.30 uur - 10.30 uur
Locatie	Ministerie van Algemene Zaken

Vergaderpunten

1. Opening
2. Toelichting bespreekpunten overleg tussen Regio en Rijk
  - a. Concept-kabinetsreactie
  - b. Bijdrage Groningendossier per departement
  - c. Financiën
3. Opzet overleg over de kabinetsreactie op het rapport van de Parlementaire Enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen op 18 april in Groningen.
4. Sluiting

Budgettaire tabel voor RFEI

Budgettaire tabel kabinetsreactie (mld euro)	2023-2025	2026-2050
Schade en versterken	12,5	
Staan beleid '23-'28	9,5	
Kabinetsreactie	3 ¹	
Verduurzaming	0,150	
Kabinetsreactie - Verduurzamen meenemen bij versterking	- ²	
Kabinetsreactie - Verduurzaming - vanuit BZK	0,150	
Kabinetsreactie - generatielange betrokkenheid		1,25
Mentaal en sociaal	1,5	
Staan beleid	1	
Kabinetsreactie - directie impuls	0,5	
Kabinetsreactie - generatielange betrokkenheid		2,5
Economie en perspectief	1,065	
Bestaande middelen (JTF, PM)	1	
Kabinetsreactie - generatielange betrokkenheid		2,5
Kabinetsreactie - specifieke projecten (Campussen/OCW en Lifelines/VWS)	0,065	
Totaal	3,715 (nieuw en gedekt)/15,215	6,25 (nieuw)
Extra bijdrage	1 (nieuw)	
Eindtotaal	11 (nieuw)/22,5 mld euro	

¹ Raming van de kosten om te doen wat nodig is. Dit is dus een richtbedrag. Verder is dit een bruto bedrag omdat de reguliere bijdrage van NAM (1/3) hier nog af gaat. Indien onverhoopt niet alles op NAM verhaald kan worden, zal op het tekort de vaste verdeelsleutel worden toegepast.

² De kosten voor verduurzaming bij huizen die zwaar versterkt worden, is meegenomen in de 3 miljard euro kosten voor schade en versterken (412 mln euro).

Overzicht van bijdrage per vakdepartement

Met financiële bijdrage

Nr.	Departement	Extra inzet	Financiële bijdrage
1.	OCW	Campussen	50.000.000 euro
2.	VWS	Subsidies Lifelines	15.000.000
3.	BZK/VRO	Verduurzaming gebouwde omgeving	150.000.000

Zonder financiële bijdrage

Nr.	Departement	Extra inzet
1.	VWS	Regionale spreiding opleiding medisch specialisten
2.	OCW	Programma Cultuurparticipatie
3.	OCW	Tel mee met Taal
4.	OCW	Regeling Bibliotheek / Bibliotheek op school + hulp bij aanvraag door OCW
5.	SZW	Werken aan Ontwikkeling / Werk in Zicht
6.	EZK	Distributienet voor warmte (subsidie waar aanvraag van Groningen wordt verwacht)
7.	EZK	Beschikbaarheid van ISDE voor bewoners in de regio (ong 30% van investering in verduurzamingsmaatregelen)
8.	BZK	Beschikbaarheid van Nationaal Isolatieprogramma (waaronder gemeentelijk spoor met 1.460 euro per woning met slecht energielabel)
6.	DEF	Lobby DEF (met IenW) voor EU middelen voor verbreding N33

Handtekening bewindspersoon

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Rijksoverheid

Aanbiedingsformulier voor Ministerraad

Aanbieding

Van 1 *

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Mede namens 1

N.v.t.

Mede namens 2

N.v.t.

Type voorstel *

Overig

Titel en inhoud

Titel *

Concept-kabinetsreactie op rapport parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen

Inhoud en doelstelling van het voorstel *

De parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen presenteerde haar rapport 'Groningers boven gas' op vrijdag 24 februari 2023. De Ministerraad bespreekt de concept-kabinetsreactie op dit rapport.

Voorgesteld besluit *

Het voorstel te aanvaarden.

Behandeltraject

Datum aanbieding *

21-04-2023

Kenmerk *

PM

Hamerstuk *

Ja Nee

Voorgaande behandeling *

Ja Nee

Behandeld door *

Raad Financiële, Economische Zaken en Innovatie (RFEI)

Datum voorgaande behandeling *

18-04-2023

Gevolgen en juridisch kader

- Gevolgen rijksbegroting * Ja Nee
- Gevolgen apparaatsuitgaven * Ja Nee
- Gevolgen voor regeldruk * Ja Nee
- Overeenstemming met JenV inzake wetgevingstoets en effectenanalyse * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Overeenstemming met JenV inzake fouten- en misbruiksignalering * Ja Nee, met bijlage Nee, zonder bijlage N.v.t.
- Aan EU Notificatie voldaan * Ja Nee N.v.t.
- Verplichting int. verdragen en/of Europese regelgeving * Ja Nee

Interdepartementale afstemming

- Overeenstemming BZK inzake beoordelingskader financiële/ bestuurlijke consequenties decentrale overheden en/of Caribisch Nederland * Ja Nee N.v.t.
- Overeenstemming Aruba, Curaçao en Sint Maarten * Ja Nee N.v.t.
- Ambtelijk afgestemd * Ja Nee N.v.t. in RFEI
- Overeenstemming bereikt op ambtelijk niveau * Ja Nee N.v.t.
- Overeenstemming bereikt met AZ BZK EZK I&W SZW VWS LNV
 BZ Def Fin OCW JenV BH&OS
- Omschrijving geschilpunten

Contactpersonen

- Naam *
- Afdeling *
- Telefoonnummer *
- E-mailadres *